

VEDECKÉ SPRÁVY

FRANTIŠEK MARTINEC*

DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ V ČESKOSLOVENSKEJ SOCIALISTICKEJ REPUBLIKE, JEHO ČINITELE A PERSPEKTÍVY

František Martinec: Demographic Development in the Czechoslovak Socialist Republic, Its Factors and Perspectives. Geogr. Čas., 39, 1987, 2; 3 figs, 2 tables, 8 refs.

The population development in the ČSSR does not differ principally from that in the other economically developed countries, nevertheless it possesses some specifics. The demographic processes are characterized by decrease in fertility, which manifests itself by decrease in natality and concentrates to the female age group of 20—24, further in stagnancy in mortality and in its increase in the last period in some age groups, in infant and neonatal mortality getting lower and at last in divorce and abortion rates increasing incessantly.

From prognosis for the development in population number it results that ČSSR population will increase until 2020 (even if slower than until now), when the entire population growth will be realized in the SSR. The share of inhabitants in productive age after a striking increase in a period 1985—2000 in the next years will decrease, nevertheless even in 2020 it will remain higher than until now.

Vstup do kvalitatívne novej etapy budovania našej spoločnosti po XVII. zjazde KSČ si vyžiada aj odpovedajúce poznanie o vývoji obyvateľstva ako východiskovom faktore plánovitého rozvoja socialistickej spoločnosti.

Demografické zmeny majú zásadný vplyv na formovanie národného hospodárstva. Zmeny vekovej štruktúry obyvateľstva ovplyvňujú štruktúru fondu osobnej a spoločenskej spotreby, sortiment služieb a pod. Štruktúra obyvateľstva podľa pohlavia a veku určuje možné zdroje pracovných síl. Prognóza vývoja školska musí vychádzať z prognózy vývoja počtu detí a mládeže podľa vekových ročných skupín. Prognóza vývoja zdravotníctva a sociálnej starostlivosti sa musí opierať o prognózu vývoja obyvateľstva podľa vekových skupín. Prognózy vývoja jednotlivých odvetví národného hospodárstva musia byť v súlade s vývojom disponibilných zdrojov pracovných síl v jednotlivých regiónoch, pričom tieto zdroje je možné kvantifikovať len z prognózy vývoja obyvateľstva.

* RNDr. František Martinec, Slovenská plánovacia komisia, Kýčerského 1, 812 70 Bratislava.

ZÁKLADNÉ CHARAKTERISTIKY DEMOGRAFICKÉHO VÝVOJA V ČSSR V ROKOCH 1945—1983

V súčasnosti sa demografický vývoj v ČSSR zásadne nelíši od vývoja v porovnateľne vyspelých socialistických štátoch a v úrovni pôrodnosti, sobášnosti a prirodzeného prírastku je priaznivejší než vo väčšine štátov západnej a severnej Európy. V rámci ČSSR je popri určitom zblížovaní priebeh demografických procesov v priemere priaznivejší v SSR než v ČSR.

Pôrodnosť ako prioritný demografický proces je ovplyvňovaná viac alebo menej ďalšími demografickými charakteristikami, ako sú potratovosť, sobášnosť, rozvodovosť i dočasná úmrtnosť.

Pre pôrodnosť v ČSSR za posledných 40 rokov je charakteristické:

- nerovnomernosť prejavujúca sa značnými výkyvmi v ročnom počte narodených,
- pomalý, ale nepretržitý pokles realizovanej fertility,
- zníženie veku žien pri pôrode a koncentrácia pôrodov do vekovej skupiny 20—24-ročných žien.

Najvýraznejším znakom je nerovnomernosť počtu narodených, ktorá sa výraznejšie prejavuje v ČSR. Tento trend naznačuje značnú závislosť pôrodnosti od ďalších vplyvov.

V poslednom čase značná koncentrácia pôrodov do vekovej skupiny žien 20—24-ročných (priemerne 55 % všetkých detí sa rodí dnes matkám tohto veku) a znížovanie počtu detí narodených v treťom a vyššom poradí (tie sa väčšinou rodia starším ženám) zvyšuje závislosť celkového počtu narodených detí od počtu žien.

Zvyšuje sa aj počet interupcií u matiek dvoch detí. Kým v ČSR na 100 narodených tretích detí pripadlo roku 1982 196 interupcií u matiek dvoch detí, v SSR to bolo len 93.

Sobášnosť je pri určitých výkyvoch trvale vysoká a v podstate vyrovnaná. Absolútny počet sobášov ovplyvňuje predovšetkým meniaci sa počet mladých ľudí uzatvárajúcich prvý sobáš (priemerný vek týchto snúbencov osciluje okolo 22 rokov) a tiež počet sobášov opakovaných, ktorých podiel sa zvýšil a za posledných 10 rokov sa pohybuje okolo 22—25 %.

Rozdiely úrovne sobášnosti medzi republikami v jednotlivých rokoch naznačujú, že v ČSR okrem výraznejšie nepravidelnej štruktúry obyvateľstva tento ukazovateľ ovplyvňuje pravdepodobne tiež vyššia úroveň rozvodovosti a opakovaných sobášov. Napriek miernemu poklesu špecifických sobášov v poslednom čase sa tendencia k významnejšiemu poklesu sobášnosti v ČSSR zatiaľ neprejavuje.

Rozvodovosť v ČSSR sa trvale zvyšuje od konca 2. svetovej vojny. V absolútnych hodnotách tohto demografického procesu sú rozdiely medzi ČSR a SSR najvýraznejšie, i keď rozvodovosť v SSR sa zvyšuje najmä za posledných 15 rokov podstatne rýchlejšie ako v ČSR.

Viac ako pätinu medzi rozvedenými trvale tvoria tri až päťročné manželstvá a takmer rovnaký podiel pripadá na manželstvá šesť- až desaťročné. Najvyššia špecifická rozvodovosť je stále u žien 20—24-ročných. Viac ako v 80 % rozvádajúcich manželstvách sú nezaopatrované deti. Vysoká rozvodovosť je tak hlav-

nou príčinou zvyšovania počtu neúplných rodín s defmi. Pri znižujúcej sa sobášnosti rozvedených v poslednom čase rozvodovosť začína tiež prispievať k znižovaniu špecifickej plodnosti žien a k znižovaniu počtu detí vyšších poradií.

Pre vývoj úmrtnosti v ČSSR je charakteristické:

- veľmi výrazné zníženie celkovej úmrtnosti až do konca šesťdesiatych rokov,
- zmena príčin úmrtnosti,
- zvýšená úmrtnosť mužov stredného a vyššieho veku v porovnaní s vyspelými štátmi,
- znižujúca sa dojčenská a novorodenecká úmrtnosť.

Celková úmrtnosť v SSR, ktorá bola po roku 1945 vyššia než v ČSR, znížila sa výraznejšie a je trvale priaznivejšia než v ČSR. Vyššia zostáva v SSR len dojčenská a novorodenecká úmrtnosť.

Stredné dĺžky života pri narodení sú dnes v ČSR a SSR takmer rovnaké. V oboch republikách je značný rozdiel medzi strednou dĺžkou života mužov a žien. Kým u mužov priemerná dĺžka života v zásade od roku 1965 stagnuje na veku okolo 67 rokov, u žien sa pomaly zvyšovala až do začiatku osemdesiatych rokov, kedy sa ustálila na hodnote okolo 74,3 rokov.

Charakteristickými znakmi vekovej štruktúry obyvateľstva sú:

- nerovnomernosť, ktorá pramení predovšetkým z výkyvov pôrodnosti v minulosti,
- vývoj smerujúci k populačnému starnutiu doprevádzaný zvyšovaním podielu starých ľudí.

Celkový počet obyvateľov ČSSR sa od roku 1945 zvyšoval. Prírodný prírastok obyvateľstva, ktorý je v československých podmienkach výhradným zdrojom celkového prírastku obyvateľov, v jednotlivých rokoch značne kolísal v závislosti od výšky pôrodnosti a úmrtnosti.

V posledných rokoch je v ČSR prírodný prírastok obyvateľstva trvale nižší ako v SSR a rozdiel sa stále prehľbuje, takže roku 1984 SSR zaisťovala takmer 90 % prírodného prírastku celej ČSSR. Počet obyvateľov ČSSR dosiahol roku 1984 15,418 mil., z toho ČSR 10,377 mil. a SSR 5,143 mil. obyvateľov.

Priebeh súčasného populačného vývoja v zahraničí celkove charakterizuje výrazný pokles fertility, pôrodnosti, sobášnosti a prírodného prírastku, čo vedie v niektorých štátoch k úbytku obyvateľstva, ďalej k nárastom rozvodovosti a v podstate stabilnej úmrtnosti. Výrazné a relatívne dlhodobé zlepšenie priebehu demografických procesov v ČSSR v prvej polovici 70. rokov nás zarádilo v Európe na popredné miesto pri celkovom hodnotení populačného vývoja.

Pre udržanie tohto relatívne priaznivého hodnotenia demografického vývoja v ČSSR v medzinárodnom porovnaní bude potrebné vyvinúť úsilie predovšetkým k zlepšeniu špecifickej úmrtnosti niektorých vekových skupín a k zvýšeniu stability rodiny.

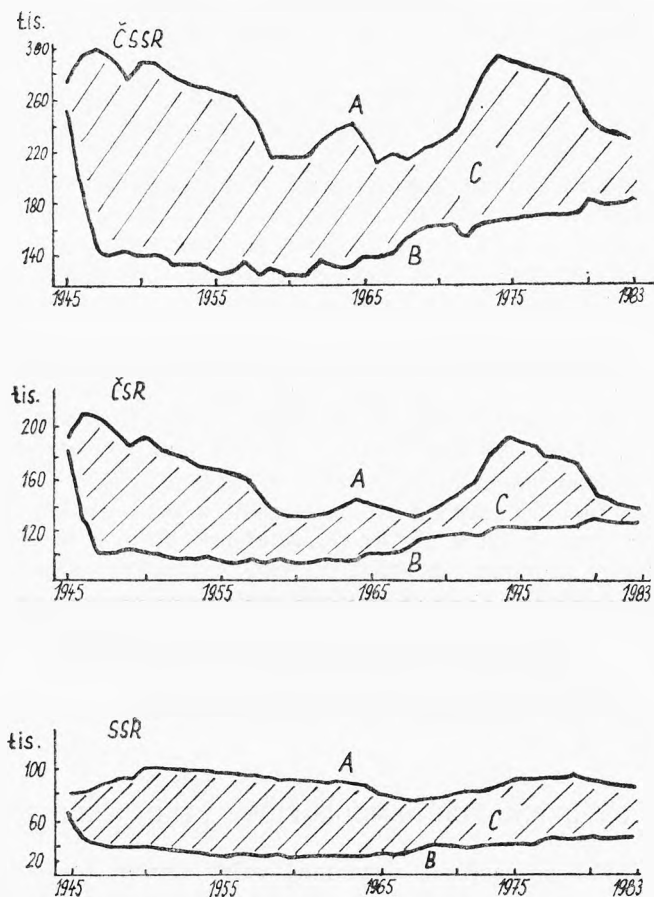
ČINITELE OVPLYVŇUJÚCE DEMOGRAFICKÝ VÝVOJ A ICH PÔSOBENIE

Na demografické procesy má významný vplyv úroveň zdravotnej starostlivosti a zdravotný stav obyvateľstva, podmienky bývania a jeho úroveň, ekonomické a sociálne podmienky rodín a ich životná úroveň, zamestnanosť žien, úroveň a rozvoj služieb, ideová výchova a celková spoločenská klíma.

A. ZDRAVOTNÝ STAV OBYVATELSTVA A JEHO ZABEZPEČENIE

Úroveň zdravotnej starostlivosti rozhodujúcim spôsobom ovplyvňuje zdravotný stav obyvateľstva, a tým aj demografické procesy. Ich pôsobenie sa priamo odráža vo vývoji všetkých demografických ukazovateľov — v pôrodnosti, úmrtnosti, chorobnosti, potratovosti a sprostredkovane aj v úrovni rozvodovosti, ako aj sobášnosti.

Zavedenie bezplatnej lekárskej starostlivosti, vrátane všetkých odborných úkonov, rozšírenie počtu lekárskeho pracovísk a zlepšenie ich technického i odborného vybavenia spolu s pokračujúcim rozvojom vedomostí viedli počiatkom 50. rokov k rýchlemu zlepšeniu celkového zdravotného stavu obyvateľstva. Účinnosť zlepšenej zdravotnej starostlivosti sa znásobila tým, že jej rozvoj prebiehal súbežne so zlepšovaním sociálnych podmienok obyvateľstva a so zvyšovaním

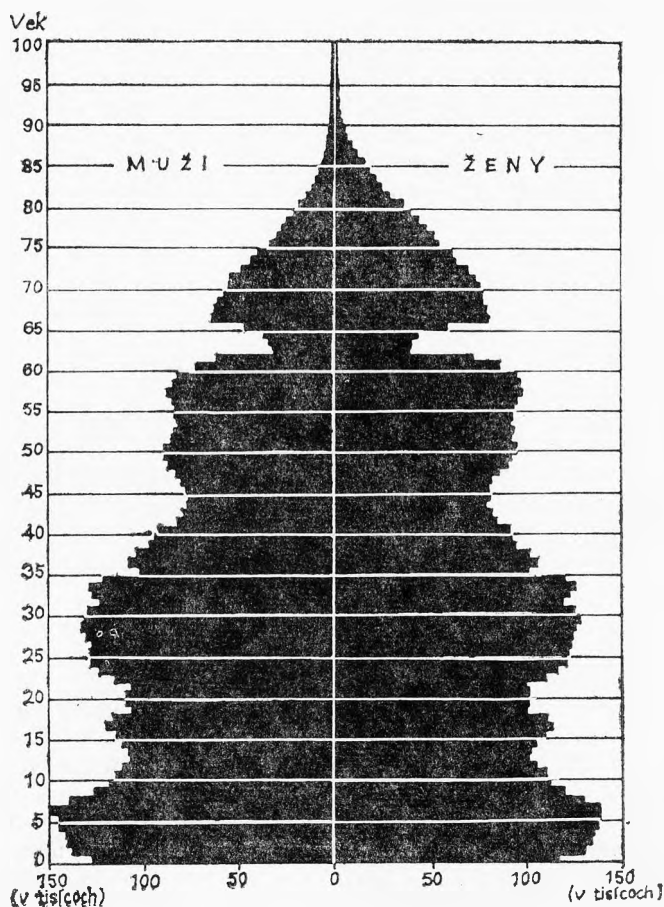

Obr. 1. Prírodný vývoj obyvateľstva v rokoch 1945—1983

A — živo narodení, B — zomretí, C — prírodný prírastok.

vaním úrovne vzdelanosti. Zlepšenie sa prejavilo v polovici 60. rokov trvajúcim výrazným poklesom úmrtnosti na niektoré, do tých čias smrteľné ochorenia (napr. tuberkulóza) a v dojčenskej i novorodeneckej úmrtnosti. Spolu so zavedením všetkých pôrodov v ústavoch a zvýšením diferencovanej starostlivosti o tehotné ženy bola priaznivo ovplyvnená aj pôrodnosť. Prijatím interupčného zákona roku 1957 sa síce zvýšil počet umelých prerušení tehotenstiev, zároveň sa však zlepšila zdravotná starostlivosť o ženy a deti a rozšírili sa priaznivé podmienky pre plánované rodičovstvo. Významne sa znížila aj chorobnosť. Úplne sa odstránila obrna, prakticky vymizol záškrt, dusivý kašeľ, tetanus.

Zdravotný stav obyvateľstva je závislý nielen od úrovne a dostupnosti zdravotnej starostlivosti a od celkovej životnej úrovne, ale aj od stupňa zdravotného uvedomenia občanov. Znalosť zásad zdravého spôsobu života je v ČSSR všeobecne na vysokej úrovni, avšak tieto zásady sa často ani vo výrobnjej sfére,

Obr. 2. Veková štruktúra obyvateľstva ČSSR k 31. 12. 1980.

ani v spoločenskom živote, ani jednotlivcami nedodržiavajú. Preto sa zvyšuje význam rizikových faktorov, ktoré v súčasnosti ohrozujú zdravotný stav obyvateľstva. Niektoré z nich sú spojené s celkovým zhoršením životného prostredia, rozvojom priemyslu, rozvojom chemizácie poľnohospodárstva, rozvojom automobilizmu, s veľkým pracovným zaťažením. Pôsobnosť niektorých ďalších faktorov, napr. alkoholizmu, fajčenia, genetických predpokladov je známa z minulosti.

V dôsledku týchto nových podmienok sa zmenili dominujúce príčiny úmrtí a špecifické úmrtnosti. Ukazovateľ dojčenskej úmrtnosti sa mierne zvýšil len roku 1965 prijatím medzinárodnej definície živo narodeného dieťaťa. Jej pokles od toho času stále pokračuje, i keď v súčasnosti miernejším tempom. V súčasnosti je úmrtnosť na choroby krvného obehu a zhubné novotvary príčinou viac ako 70 % všetkých úmrtí. Zvýšila sa úmrtnosť mužov stredného veku, takže tvorí až 28 % všetkých úmrtí. V budúcnosti je potrebné ďalším rozvojom klinickej starostlivosti zlepšovať liečiteľnosť týchto závažných chorôb a ďalším rozvinutím zdravotnej výchovy vytvárať podmienky pre prevenciu ich vzniku.

K tomu, aby zdravotníctvo aj v budúcnosti rozhodujúcim spôsobom prispievalo k zlepšeniu celkového zdravotného stavu obyvateľstva, znižovaniu jeho úmrtnosti, udržaniu primeranej pôrodnosti i stability rodiny, a tým k zlepšovaniu kvality populácie, je potrebné, aby sa zvláštna pozornosť venovala zdokonaleniu genetickej a pronatalitnej starostlivosti, zníženiu rizika smrteľných chorôb stredného veku a rozšíreniu starostlivosti o dlhodobé chorých v produktívnom veku a aby sa v konkrétnej realizácii zdravotníckych programov dôsledne premietla aj územná diferenciacia priorít a aby sa poznatky vedy rýchlejšie zavádzali do praxe.

B. ŽIVOTNÉ PODMIENKY

Veková štruktúra a zdravotný stav obyvateľstva sú základom pre priebeh rozhodujúcich demografických procesov, ktoré je možné súborom sociálnych a materiálnych stimulov čiastočne a v podstate krátkodobe modifikovať. Najdôležitejšími faktormi, ktoré môžu ovplyvniť vekovú štruktúru obyvateľstva predovšetkým zmenou pôrodnosti, sú výška pracovných príjmov, účelove určené sociálne dávky, úroveň bývania, rozsah pracovného času a stupeň zamestnanosti žien.

1 BÝVANIE A JEHO ÚROVEŇ

Bývanie je jedným zo základných faktorov, ktoré má vplyv na životnú úroveň obyvateľstva a tým aj na rozvoj spoločnosti. Z hľadiska demografických procesov úroveň bývania môže ovplyvňovať pôrodnosť, potratovosť, sobášnosť a rozvodovosť. Nevyhovujúce byty, ktoré by boli priamou príčinou zvýšenej úmrtnosti, v ČSSR už neexistujú. Samostatné bývanie mladých rodín v podstate umožňuje narodenie viac detí; na druhej strane veľkosť bytu môže byť pre počet detí limitujúcim faktorom práve tak ako náklady na jeho úhradu. Naopak spoločné bývanie s ďalšími domácnosťami vedie k obmedzeniu počtu detí v mladých rodinách, sobášnosti a stáva sa často príčinou rozvodov.

Po roku 1945 sa v ČSSR bytový fond rozvíjal veľmi úspešne. Veľký nedostatok bytov sa postupne znižoval, rozdiely v úrovni bývania medzi ČSR a SSR sa zmenšovali. V súčasnosti byty postavené za posledných štyridsať rokov tvoria viac ako 61 % celého bytového fondu (v SSR takmer 76 %). Napriek tomu, že v tomto období sa postavilo viac ako 3,1 mil. nových bytov, 14 % domácností nemá v súčasnosti byt, z toho v polovici prípadov ide o mladé manželstvá. Jednou z príčin je neefektívne hospodárenie s bytmi, pretože 45 % všetkých postavených bytov sa využilo ako náhrada zrušeného bytového fondu.

Z výsledkov sčítania ľudu roku 1980 vyplynulo, že len polovica mladých manželstiev má samostatný byt ihneď na začiatku manželstva a ďalších 10 % ho získa do jedného roka trvania manželstva. Ešte po 10 rokoch manželstva však zostáva 10 % rodín bez vlastného bytu. V súčasnosti chýba ešte ca 150 tis. bytov pre mladé manželstvá pri veľkých rozdieloch medzi jednotlivými lokalitami.

Úroveň bývania má nesporne vplyv na počet detí v rodinách. Nepravidelný vývoj pôrodnosti v ČSSR, v priebehu ktorého sa celková úroveň bývania, najmä bývania rodín s deťmi, zvýšila, možno spájať len sprostredkovane. V súčasnosti pri klesajúcej pôrodnosti by problémy bývania mohli vystúpiť do popredia. So vzrastajúcou životnou úrovňou obyvateľstva sa zvyšuje aj význam bývania a názory na jeho úroveň. Preto je potrebné pripraviť zabezpečenie dostatočného počtu bytov i pre novovznikajúce manželstvá, ktorých počet sa v polovici 90. rokov výrazne zvýši, ďalej zvýšiť podiel bytov vhodných pre trojdetnú rodinu, ako aj starých občanov, najmä na sídliskách. Súbežne s výstavbou bytov treba zabezpečovať všetky objekty občianskej vybavenosti, priestory a zariadenia pre športové vyžitie mládeže i dospelých.

2 EKONOMICKÁ A SOCIÁLNA SITUÁCIA RODÍN

Všestranný ekonomický rozvoj socialistickej spoločnosti je zásadne viazaný na zlepšovanie životnej úrovne obyvateľstva. Preto sa vytvorené ekonomické zdroje dôsledne používajú tak na potrebný rozvoj výrobných odvetví, ako aj na krytie potrieb nevýrobnej sféry, spoločenskej spotreby a na posilňovanie sociálnych istôt pracujúcich.

Príjmová situácia rodín s deťmi je závislá od počtu ekonomicky činných osôb v domácnosti, počtu nezaopatrených detí a od výšky dávok sociálneho zabezpečenia určených pre rodiny s nezaopatrenými deťmi. So vzrastajúcim počtom detí v rodine je pomer príjmov na hlavu k príjmom v rodinách s jedným dieťaťom nižší.

Typickou črtou vývoja príjmov domácností s deťmi bol rýchly rast počtu detí žijúcich v rodinách s priemernými príjmami. Roku 1958 žilo v takých rodinách 34 % všetkých detí a v súčasnosti takmer 50 % všetkých detí. V súčasnosti je teda diferenciacia príjmov v rodinách s deťmi podstatne menšia než roku 1958. Vzhľadom na to, že s celkovým rastom životných nákladov sa zvýšili aj náklady na výchovu detí (najmenej o 1/3), najmä v najmladších rodinách, v ktorých je len jeden ekonomicky aktívny člen a v rodinách s tromi a viac deťmi, v súčasnosti musia viac hospodáriť so svojimi disponibilnými príjmami.

Dávky sociálneho zabezpečenia zamerané na spoločenskú pomoc rodinám s nezaopatrenými deťmi a ich úpravy v priebehu doby priamo ovplyvnili životnú

úroveň týchto rodín a v určitých obdobiach mali význam aj pre vytváranie pronatalitných postojov obyvateľstva. Pomocou týchto dávok sa priemerný štátny príspevok na jedno dieťa zvýšil zo 170.— Kčs mesačne roku 1955 na 417.— Kčs mesačne roku 1983, t. j. na 240 %. Vďaka úpravám spoločenskã pomoc rodinám s deťmi v celom uplynulom období nezaostávala za rastom reálnej mzdy.

Účinok opatrení v rokoch 1969—1973, kedy spolu s nimi sa zabezpečili programy rozvoja predškolských zariadení, zdravotníckej starostlivosti, bývania a cenových dotácií detských výrobkov a nastalo aj zlepšenie celkovej spoločenskej klímy v prospech vladcietných rodín, výrazne sa odrazil predovšetkým vo zvýšení počtu detí druhého a tretieho poradia pri vzraste špecifickej plodnosti aj vo všetkých starších vekových skupinách žien. Týmto spôsobom sa vyrovnala predošlá nízka plodnosť, avšak urýchleným narodením druhých detí skoro po prvých sa vytvoril predpoklad pre pokles pôrodnosti v ďalšom období.

Vzostup pôrodnosti bol o to výraznejší, že došlo k súbehu ďalších faktorov vyplývajúcich zo zvyšujúceho sa počtu žien vo veku najvyššej fertility. Pôsobenie týchto faktorov bolo výraznejšie v ČSR, v ktorej predošlá pôrodnosť bola nižšia ako v SSR, ktorá má demografický vývoj vyrovnanejší.

Opatrenia v rokoch 1979—1984 mali v podstate jednotný kompenzačný charakter, pretože sa upravovali tie dávky, ktoré by vplyvom zvyšujúcich sa životných nákladov v tomto období najviac zaostávali. Posledné úpravy z roku 1984 naznačujú znovu diferencovaný prístup k potrebám zabezpečenia primeranej životnej úrovne niektorých skupín rodín s deťmi. Propopulačný účinok však od nich nemožno očakávať.

Systém peňažných dávok spoločenskej starostlivosti o rodiny s deťmi, ktorý prispieva diferencovane podľa počtu detí k zabezpečovaniu primeranej životnej úrovne v rodinách s nezaopatrenými deťmi, mal výraznejšie riešiť sociálnu situáciu v rodinách s dvoma a viac deťmi. Uplatnením princípu sociálnej spravodlivosti, ktorého vyjadrením je neoslabovanie pracovnej zásluhovosti rodičov, malo by pri vyrovnanom pracovnom príjme živateľov dôjsť k zmierneniu rozdielov medzi príjmami rodín s jedným dieťaťom a rodín s tromi a viac deťmi. Len tak bude možné zachovať v ČSSR dvojdetnú rodinu ako rozhodujúci typ rodín.

Natalitná vlna zo začiatku 70. rokov, ktorá dočasne spomalila starnutie československej populácie ako celku, má dlhoročné ekonomické i spoločenské dôsledky, ktoré sa s pribúdajúcim vekom narodených postupne prenášajú do rôznych oblastí. Na základe týchto poznatkov treba zamerať ďalší rozvoj sociálneho zabezpečenia vo vzťahu k celej spoločnosti a vo vzťahu k rodinám s deťmi zvlášť.

3 ZAMESTNANOSŤ ŽIEN

Ekonomická aktivita žien mimo vlastnú domácnosť je spoločenskou záležitosťou, ktorá vyplýva zo zospoločenštenia výrobných prostriedkov a nadväzujúceho zrovnoprávnenia žien a zvyšovania ich vzdelanosti. Socialistická spoločnosť, v ktorej rovnoprávne ekonomické a právne postavenie mužov a žien je celkom samozrejmé, chráni navyše právne, ekonomicky i sociálne ženu — matku, aby okrem ekonomickej činnosti mohla plniť svoje základné poslanie matky.

Zamestnanosť žien má preukázateľne bezprostredný vplyv na pôrodnosť, potratovosť a na stabilitu rodín, a to tak z hľadiska rozvodovosti, ako aj sobášnosti. Jej pôsobenie sa potom odráža vo vekovej štruktúre obyvateľstva a v sklade domácností.

91 % vydaných žien vo veku 25—29 rokov s deťmi mladšími ako 14 rokov je zamestnaných; vo vekovej skupine 30—40 rokov zamestnanosť s deťmi je 95 %. Väčšina pracujúcich mladších žien sú teda matky s deťmi. Nižšia zamestnanosť je len vo vekovej skupine žien do 24 rokov (ca 74 %), kedy sa matky starajú o najmenšie deti doma. Medzi rokom 1970 a 1980 sa mierne zvýšil podiel žien, ktoré nastupujú do zamestnania pred ukončením druhého roku veku najmladšieho dieťaťa.

Z vývoja zamestnanosti žien, podľa ktorého sa ich počet v uplynulom období zvyšoval, nemožno usudzovať, že ním boli bezprostredne ovplyvnené výkyvy v pôrodnosti. Vysoká zamestnanosť mladých žien je však rozhodujúcim fenoménom, ktorý prispel k tomu, že v ČSSR došlo ku koncentrácii pôrodov do jednej vekovej skupiny žien a tým aj k ustáleniu ako najčastejšej rodiny — rodiny s dvomi deťmi. Ženy rýchlo za sebou porodia dve deti a v ďalšom období už nechcú prerušiť zamestnanie ani na dobu potrebnú na starostlivosť o ďalšie malé dieťa. Skúsenosti so súbehom zamestnania a starostlivosti o dve deti ovplyvňujú ich postoj neporodiť ďalšie dieťa a tým zvyšovanie počtu umelých prerušení tehotenstva matiek dvoch detí.

Aby dôsledky niektorých negatívnych skúseností so súbehom zamestnania a starostlivosti o deti neprispeli v budúcnosti k ďalšiemu znižovaniu počtu detí v rodinách, bude potrebné postupne vytvárať priaznivé podmienky pre spoločné plnenie materskej i ekonomickej funkcie žien, najmä rozšírením ich voľného času na starostlivosť o deti. Zároveň bude potrebné viac regulovať profesnú migráciu a vytvárať pracovné príležitosti v jednotlivých lokalitách rovnomernejšie pre obe pohlavia a korigovať prevažujúcu zamestnanosť žien v určitých odvetviach a tak zmierňovať vystupujúcu nevyváženosť zastúpení mladých mužov a žien.

4 SLUŽBY

Vybrané služby pre obyvateľstvo v socialistickom štáte sú nástrojom spoločenskej pomoci občanom. Ich úlohou v najširšom slova zmysle v súčasnosti je pomáhať zabezpečovať činnosti potrebné primeranému životu občanov a k chodu ich domácností. Zameranie jednotlivých služieb je úzko viazané na určité vekové kategórie, prípadne i profesie. Pre ich ďalší rozvoj je vývoj základných demografických charakteristík rozhodujúci.

Vysoká zamestnanosť žien s deťmi si vyžaduje rozvoj služieb, ktoré zabezpečujú základnú starostlivosť o deti predškolského veku aj po skončení školského vyučovania. Rozvoj a úroveň týchto služieb sa sprostredkovane prejavuje do rozhodovania rodín o narodení ďalšieho dieťaťa, a tým do úrovne pôrodnosti i potratovosti.

Rozvojom predškolských zariadení (posledných 15 rokov) sa ČSSR zaraďuje na jedno z popredných miest na svete. Súčasná kapacita predškolských zariadení sú dostatočné a okrem miestnych nedostatkov, predovšetkým na nových sídliskách, čo spôsobuje oneskorená výstavba týchto zariadení za dokončovaním

bytov, nenastávajú problémy. Starostlivosť o deti v týchto zariadeniach je pre rodičov ekonomicky výhodná, pretože prevažnú časť prevádzkových nákladov hradí štát. Bude potrebné pokračovať v diferencovanom hodnotení potreby miest v jasliach a materských školách. Zdravotnícka signalizácia nepriaznivého ovplyvňovania zdravotného stavu najmenších detí v jaselských zariadeniach, a tým aj zdravotného stavu celej populácie, vyžaduje ekonomickými a sociálnymi úpravami zabezpečiť predĺženie pobytu matiek v prvých rokoch života detí s nimi doma, čo by umožnilo postupné obmedzenie kapacít jaselských zariadení najskôr pre deti najútlejšieho veku a neskôr, s predlžovaním doby pobytu matiek na materskej dovolenke, budovanie len spoločných zariadení jasle-materská škola, v ktorých by jaselské oddelenia mohli byť malé.

Do budúcnosti je potrebné zabezpečiť tiež chýbajúce kapacity školského stravovania a najmä vytvárať podmienky pre jeho skvalitnenie, a to tak z hľadiska pracovných síl, ako aj z hľadiska vybavenia a zariadenia školských jedální a kuchýň i zlepšenia skladby jedál v zmysle odporúčaných zdravotníckych noriem racionálnej výživy.

Výrazný rozvoj školských družín nastal na rozhraní 70. rokov najmä v SSR. Ich rozvoj však zatiaľ nie je dostatočný a najmä nástup silných populačných ročníkov z polovice 70. rokov do základných škôl vytvoril v minulých rokoch veľmi nepriaznivú situáciu. Vlastná činnosť družín by sa mala omnoho viac využívať k upevňovaniu zdravých životných návykov, k pohybovej aktivite, k vytváraniu zásad zdravej výživy a zodpovedného vzťahu k partnerstvu i rodičovstvu.

Rozvoj takých služieb pre obyvateľstvo, ktoré majú šetriť čas nevyhnutný na zabezpečovanie chodu domácností, najmä rodín s deťmi, je nedostatočný. Sortiment týchto služieb je obmedzený.

Pritom sa jedná o významný spoločenský faktor, ktorého rozsah vytvára populačný a sociálny vývoj, spätne na neho pôsobí len nepriamo, ale jeho činnosť pomáha formovať dlhodobú spoločenskú klímu. Preto je žiadúce urýchlene vytvoriť podmienky pre rozvoj takých služieb, ktoré pri cenovej, časovej a miestnej dostupnosti budú šetriť čas nevyhnutný na starostlivosť o domácnosť.

SPOLOČENSKÁ KLÍMA

Spoločenskú klímu charakterizuje súbor ekonomických, sociálnych, politických, právnych a výchovných faktorov, na základe ktorých sa vytvára celkový názor na prístup k niektorým otázkam života spoločnosti.

V spoločenskej klíme sa odrážajú prebiehajúce demografické procesy, spoločenské usporiadanie, životné podmienky rodín aj jednotlivcov, vedomie sociálnych istôt a medzinárodná politická a ekonomická situácia a demografické tendencie porovnateľne vyspelých štátov. Vedomie sociálnych istôt v socialistickej spoločnosti dodáva spoločenskej klíme zásadne priaznivý charakter. Jeho základné tendencie sú relatívne dlhodobé; jednotlivé jeho časti sa však menia rýchlejšie, teda aj populačná klíma, ktorá sa vzťahuje na realizáciu fertility. Možno ju dotvárať ideovou výchovou a spolupôsobiť na priebeh demografických procesov.

Výchovný systém smerujúci k harmonickému manželstvu a zodpovednému rodičovstvu sa neustále rozvíja. Jeho pôsobenie sa však doteraz neprejavuje

v žiadúcej miere na zlepšenie tých demografických procesov, na ktoré má priamy dopad, t. j. stabilitu rodín, rozvodovosť a potratovosť. Významná úloha v tejto výchove pripadá podľa prieskumov robených u mladých ľudí školám. Absolventi základných škôl však ešte nemajú ucelené vedomosti zdravotné, právne, spoločenské, ekonomické, ale ani etické a estetické, ako by to bolo žiadúce.

Výchovnú činnosť bude potrebné v ďaleko väčšej miere zamerať na prevenciu vzniku konfliktných stavov. V tejto súvislosti čaká veľa úloh zdravotnú výchovu a špeciálne sexuálnu výchovu, ktorá sa mladým ľuďom neposkytuje dostatočne zavčasu a v potrebnom rozsahu. K zlepšeniu situácie treba vyvinúť spoločenské úsilie zdravotníckych orgánov v úzkej spolupráci so základnými školami a všetkými formami mimoškolskej výchovy.

Základnou podmienkou pre zvýšenie účinnosti výchovy k manželstvu a rodičovstvu je, aby výchovné programy zamerané na odpovedajúce vytváranie partnerských vzťahov, zvýšenie stability rodiny a uvedoméle rodičovstvo boli záväzné premietnuté nielen do činnosti zodpovedných orgánov a organizácií, ale aj do činnosti hromadných oznamovacích prostriedkov a celého kultúrneho frontu. Kým bude jednotné výchovné pôsobenie všetkých zložiek spoločenského života zamerané na harmonicky sa vyvíjajúcu rodinu, môže nastať postupné obmedzenie nepriaznivých trendov demografických procesov, ako je stále sa zvyšujúca rozvodovosť mladých manželstiev, a tým zvyšovanie počtu neúplných rodín s deťmi. Tak bude možné dosiahnuť upevnenie stability rodiny, čo predstavuje aktuálnu dlhodobú úlohu. Túto úlohu nemožno splniť opatreniami iba legislatívnymi a ekonomickými, ktoré by v zásade nemuseli byť v rozpore so starostlivosťou socialistického štátu o človeka, ale celospoločenským výchovným pôsobením.

PROGNÓZA DEMOGRAFICKÉHO VÝVOJA DO ROKU 2020

Projekcia obyvateľstva do roku 2000 a interná prognóza do roku 2020, ktorú vypracoval Federálny štatistický úrad, vychádza z základných súčasných demografických tendencií a predpokladu, že pôsobenie populačnej politiky zabráni urýchleniu poklesu fertility a zdravotnícke programy zlepšia nepriaznivú úmrtnosť niektorých vekových skupín obyvateľstva. Vývoj obyvateľstva ČSSR podľa tohto predpokladu vidieť z tab. 1.

Počet obyvateľstva ČSSR bude rásť. V ČSR bude po roku 1990 obyvateľov ubúdať a ďalší hlbší pokles nastane po roku 2015. V SSR po celé obdobie bude obyvateľov plynule pribúdať a prírastok prevýši pokles v ČSR.

Tab. 1. Predpokladaný počet obyvateľov ČSSR do roku 2020

Rok	Počet obyvateľov celkom (v mil.)		
	ČSSR	ČSR	SSR
1985	15,503	10,307	5,196
1990	15,631	10,272	5,359
1995	15,781	10,274	5,507
2000	16,007	10,332	5,675
2010	16,410	10,384	6,026
2020	16,541	10,259	6,282

Tab. 2. Veková štruktúra obyvateľstva ČSSR do roku 2020

Rok	Veková štruktúra obyvateľstva (v %)								
	predproduktívny			produktívny			poproduktívny*		
	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR	ČSSR	ČSR	SSR
1985	24,1	23,1	26,3	56,5	56,3	56,8	19,4	20,6	16,9
1990	22,2	20,7	25,0	58,4	58,8	57,8	19,4	20,5	17,2
1995	20,3	18,7	23,2	60,7	61,3	59,6	19,0	20,0	17,2
2000	20,4	19,1	22,6	60,6	60,9	60,3	19,0	20,0	17,1
2010	21,3	20,2	23,2	57,3	56,8	58,1	21,4	23,0	18,7
2020	20,1	18,8	22,3	57,2	57,4	56,8	22,7	23,8	21,0

*) muži 60+, ženy 55+

Podľa projekcie sa tiež bude meniť zastúpenie jednotlivých vekových skupín. Po roku 1990 bude klesať podiel detskej zložky — výraznejšie v ČSR ako v SSR, kde tento pokles nastane až po roku 2000. Do roku 2000 sa tiež významne zvýši podiel obyvateľstva v produktívnom veku, potom nastane jeho pokles. Podiel poproduktívneho veku sa bude s krátkym prerušením v rokoch 1995—2000 zvyšovať (tab. 2).

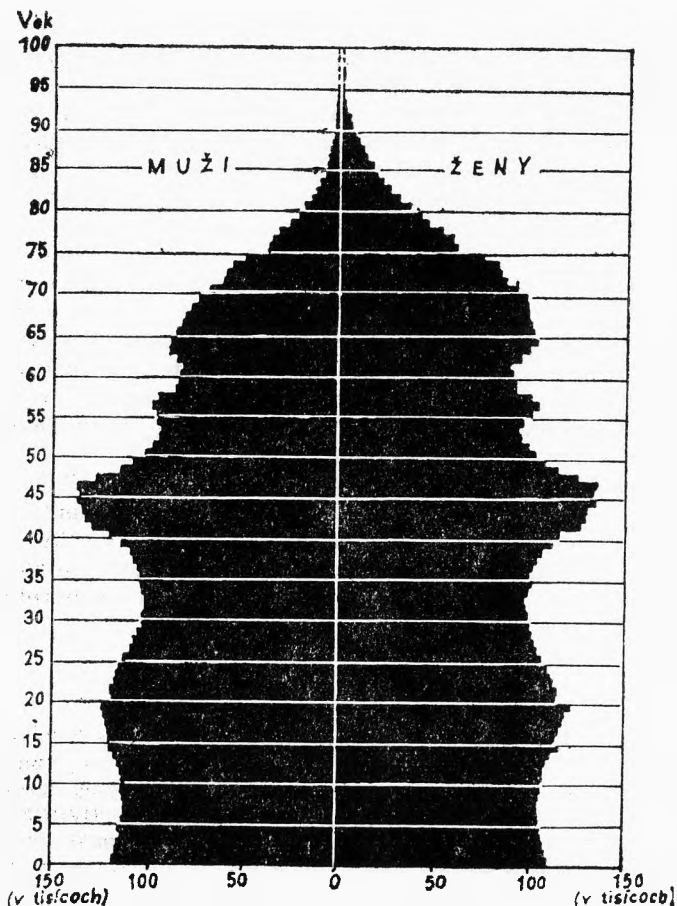
Aj keď niektoré údaje platnej projekcie obyvateľstva ČSSR nie sú úplne v súlade s demografickým vývojom za posledné tri roky (nenastal tak výrazný pokles pôrodnosti ako projekcia predpokladala), jej základné tendencie zostanú zachované.

Vzhľadom na to, že pre priaznivý vývoj štátu je významný podiel obyvateľstva produktívneho veku, javí sa vývoj do roku 2000, kedy tento podiel stúpa, ako pozitívny. Rovnaký význam pre priaznivý rozvoj štátu má aj primeraný podiel obyvateľov v produktívnom veku k neproduktívnej časti. Aj z tohto hľadiska predpokladané zníženie rýchlosti prirodzeného prírastku obyvateľstva v ČSSR a predpokladaný pokles počtu obyvateľov v ČSR by sa ešte nemuseli pokladať za negatívne javy budúceho vývoja. Avšak skutočnosť, že podiel obyvateľstva v poproduktívnom veku prevýši podiel detí do 15 rokov (v ČSR už roku 1990) a v celej ČSSR po roku 2005, vytvára negatívne predpoklady demografického vývoja pre celé budúce obdobie. Takýto vývoj vo svojich dôsledkoch povedie k urýchlenému starnutiu obyvateľstva celej ČSSR (výraznejšie ČSR), čo sa premietne do všetkých oblastí života spoločnosti.

ZÁVER

Vývoj obyvateľstva v ČSSR sa v zásadných črtách nelíši od vývoja v ostatných hospodársky vyspelých štátoch, avšak má určité špecifiká.

1. Demografické procesy charakterizuje pokles fertility, ktorý sa prejavuje poklesom pôrodnosti a jej sústredením do vekovej skupiny 20—24-ročných žien, stagnovaním úmrtnosti a jej vzostupom v poslednom období pri niektorých vekových skupinách, znižujúcou sa dojčenskou a novorodeneckou úmrtnosťou, neustále rastúcou rozvodovosťou a potratovosťou. Sobášnosť v ČSSR je trvale pomerne vysoká, viac ako 93 % detí sa rodí v manželstve a typickou rodinou je dvojdetná rodina.

Obr. 3. Veková štruktúra obyvateľstva ČSSR k 31. 12. 2020 (prognóza).

2. Demografický vývoj v ČSSR neprebíha plynule, ale v závislosti od nepravidelností vekovej štruktúry obyvateľstva z predošlých rokov. Jeho negatívnou črtou je, že znižovanie plodnosti sa prejavuje výraznejšie v etapách, kedy do veku najvyššej plodnosti vstupujú početne slabé ročníky žien. Zdravotnícka starostlivosť a jej zvyšujúca sa úroveň priaznivo ovplyvňuje kvalitu populácie, avšak sama nestačí dostatočne prispieť k zníženiu rizika závažných chorôb stredných a vyšších vekových skupín, ktoré nepriaznivo ovplyvňujú celkovú chorobnosť a úmrtnosť.

3. Z prognózy vývoja početného stavu obyvateľstva vyplýva, že až do roku 2020 bude počet obyvateľov ČSSR stále, i keď pomalšie ako doteraz, vzrastať, pričom všetok prírastok sa bude realizovať v SSR. Priaznivou tendenciou tohto vývoja je, že podiel obyvateľov v produktívnom veku po výraznom zvýšení v období 1985—2000 síce v nasledujúcich rokoch poklesne, avšak aj v roku 2020 zostane vyšší ako doteraz.

Неприязнiвою тенденцию je skutečnost, že podiel obyvateľov v poproduktívnom veku v ČSR už roku 1990 (celoštatne po roku 2005) prevýši podiel detí do 15 rokov a že priemerný vek občanov produktívneho veku sa bude po roku 2000 stále zvyšovať; v SSR táto situácia zatiaľ ešte nenastane.

4. Možnosti ovplyvňovania demografického vývoja ekonomickými a ideovými stimulmi naznačujú, že v ČSSR netreba očakávať také zhoršenie vývoja, aké už v najbližšom čase očakávajú mnohé vyspelé kapitalistické štáty, i keď treba rátať s tým, že podiel obyvateľstva v poproduktívnom veku sa po roku 2000 výrazne zvýši.

Súborom sociálnoekonomických opatrení v prospech rodín s deťmi (úpravou peňažných dávok spoločenskej starostlivosti o tieto rodiny, zlepšovaním podmienok ich bývania, úpravou zamestnanosti a rozsahu pracovnej doby žien, zvyšovaním celkovej dostupnosti a rozsahu služieb šetriacich voľný čas rodičov), ďalším zlepšovaním zdravotného stavu obyvateľstva spolu s vytvorením celospoločenskej atmosféry priaznivej pre deti, možno na určité obdobie pôrodnosť i fertilitu žiadúcim spôsobom ovplyvniť.

Preto v budúcnosti populačná politika v rámci sociálnoekonomických podmienok by sa mala zamerať na stále zlepšovanie kvality populácie, aby rodiny mohli mať toľko detí, koľko a kedy si prajú a aby pre všetky deti bol zabezpečený zdravý telesný a duševný rozvoj pri stálom zlepšovaní zdravotného stavu všetkého obyvateľstva, jeho vzdelanostnej úrovne a socioprofesnej skladby.

LITERATÚRA

1. ANDRLE, A., SRB, V.: Současné procesy populačního vývoje ČSSR a jejich význam pro geografii. Geogr. Čas., 35, 1, Bratislava 1983. — 2. ANDRLE, A., SRB, V.: Rozmístění obyvatelstva ČSSR 1961—2000 podle středních nadmořských výšek okresů. Geogr. Čas., 36, 2, Bratislava 1984. — 3. BAŠOVSKÝ, O., HVOŽDÁROVÁ, E., POVINCOVÁ, E.: Základné geografické premeny v rozložení obyvateľstva podľa regionálnych geomorfologických jednotiek Slovenska v rokoch 1869—1980 a jeho problémy. Geogr. Čas., 34, 2, Bratislava 1982. — 4. Dlouhodobé tendence populačního vývoje v ČSSR. Zprávy a rozbor, 27, FSÚ, Praha 1984. — 5. KOUBEK, V.: K otázce efektivnosti populační politiky. Demografie, 24, 2, Praha 1982. — 6. LOPEZ, A. D., CLIQUET, R. L.: Demographic trends in the European Region. WHO 1984. — 7. Projekce obyvatelstva do roku 2000. Zprávy a rozbor, 4, FSÚ, Praha 1982. — 8. VEREŠÍK, J.: Veková skladba obyvateľstva Slovenska. Geogr. Čas., 36, 4, Bratislava 1984.

Франтишек Мартинец

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ, ЕГО ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Начало качественно нового этапа развития нашего общества нуждается в соответствующих знаниях, касающихся перспективного развития населения как одного из решающих факторов планового развития социалистического общества. Демографическое развитие в ЧССР в настоящее время принципиально не отличается от развития в сравниваемых передовых социалистических странах и в показателях уровня рождаемости, бракосочетаемости и естественного прироста населения оно является более благоприятным по сравнению с боль-

шинством стран западной и северной Европы. В целях сохранения этой относительно позитивной оценки демографического развития в ЧССР с международной точки зрения необходимо будет приложить усилие, прежде всего, для улучшения показателя специфической смертности некоторых возрастных групп, а также для повышения стабильности семьи.

Анализ воздействия показателей демографического развития доказывает потребность таких социально-экономических мероприятий, которые будут в пользу семей с детьми, в пользу улучшения состояния здоровья населения и создания общественно благоприятной атмосферы развития детей.

Согласно прогнозу численность населения в ЧССР будет и впредь расти, хотя и медленнее чем до сих пор, причем весь прирост будет наблюдаться в ССР. Факт, что доля населения послепродуктивного возраста превысит долю детей до 15 лет (после 2005 г.), создаст негативные предпосылки для демографического развития на весь последующий период. Такое развитие в своем последствии поведет к убыстренному старению населения, что, в свою очередь, найдет отражение во всех областях жизни общества.

Рис. 1. Естественное развитие населения в ЧССР в 1945—1983 гг. А — живорожденные, В — умершие, С — естественный прирост.

Рис. 2. Возрастная структура населения ЧССР на 31 декабря 1980 г.

Рис. 3. Возрастная структура населения ЧССР — прогноз на 31 декабря 2020 г.

Табл. 1. Предполагаемая численность населения ЧССР до 2020 г.

Табл. 2. Возрастная структура населения ЧССР до 2020 г.

Перевод: Л. Правдова

František Martinec

DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST REPUBLIC, ITS FACTORS AND PERSPECTIVES

The entry into a qualitatively new stage of our society's development requires also adequate knowledge of the future development of population as a starting-point factor in the planful development of socialist society. At present the demographic development in the ČSSR does not differ principally from that in comparably developed socialist states and as to the level of natality, nuptiality and natural growth it is more favourable than in most countries of western and northern Europe. To maintain this relatively favourable valuation of the demographic development in the ČSSR within the international comparison it will be necessary to exert endeavour aimed above all at improving specific mortality in some age groups and at increasing the stability of family.

The analysis of acting of demographic development factors documents the need of social-economic measures above all for the benefit of families with children, in favour of health state of population to be improved, and of a whole-socially favourable atmosphere to be formed for children.

According to the prognosis the population of the ČSSR will grow, when also slower than until now, and the entire growth will be realized in the SSR. The fact that the share of population of post-productive age will exceed the share of children under 15 (after 2005) forms negative conditions of the demographic development for the entire future period. In its consequences such a development will lead to an accelerated aging of population, which will be projected into all the spheres of society's life.

Fig. 1. Natural development of population in 1945—1983:

A — live-born, B — dead, C — natural growth

Fig. 2. Age structure of population in the ČSSR to December 31st, 1980.

Fig. 3. Age structure of population in the ČSSR to December 31st, 2020 (a prognosis).

Table 1. Presumed number of population of the ČSSR until 2020.

Table 2. Age structure of population of the ČSSR until 2020.

Translated by A. K r a j č í r